

lerinden de söz edilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 169).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâlidîyyân, *el-Muhtâr min şî'ri Beşâr* (nşr. M. Bedreddin el-Alevî), Aligarh 1353/1934, nâşirin ve Abdülazîz el-Meymenî'nin önsözleri; a.mlf.ler, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Muhammed Yûsuf), Kahire 1958, I-II, nâşirin önsözü, tür.yer.; a.mlf.ler, *et-Tuhaf ve'l-hedâyâ* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Kahire 1956, nâşirin önsözü, s. 19-26; a.mlf.ler, *Divân* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Beyrut 1412/1992, s. 23-31, 36, 58, 81, 110-111, 132-133, 135, 138, 139, 141-143, 150; ayrıca bk. nâşirin önsözü, s. 9-19; Serî er-Raffâ, *Divân*, Beyrut 1411/1991, tür.yer.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 169; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr* (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha), Beyrut 1983, II, 138, 214-244; Ebû'l-Alâ el-Maarî, *Risâletü'l-gufrân*, Kahire 1950, s. 356; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. İbrâhim es-Sâmerî), Zerkâ [Ürdün] 1985, s. 45-47; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, I, 345, 667-788; II, 390, 644, 650, 658, 664, 669, 679, 684, 685, 691-693, 696, 698, 706; III, 363; a.mlf., *Mu'cemû'l-üdebâ*, XI, 208; İbn Halîkân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, tür.yer.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVI, 3867; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr* (nşr. Ahmed Zeki Bâşâ), Kahire 1924, I, 254, 256, 259, 295, 296, 299, 303; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 52-57; IV, 52; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 534-542; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 275; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, III, 163, 164; Brockelmann, *GAL*, I, 153; *Suppl.*, I, 41, 226; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mü'ellifîn*, IV, 233; XII, 88; Muhammed Yûsuf, "Kitâbü'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir li'l-Hâlidîyyeyn", *MMLAD*, XXVI (1915), s. 184-198; Ch. Pellat, "al-Khalidiyyân", *EI* (İng.), IV, 936.

TEVFİK RÜŞTÜ TOPUZOĞLU

HÂLİDİYYE (الخالدية)

Nakşibendiyye tarikatının
Hâlid el-Bağdâdî'ye
(ö. 1242/1827)
nisbet edilen kolu.

Yetiştirdiği çok sayıda halifeyi İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine gönderecek tarikatının yaygınlık kazanması için büyük gayret gösteren Hâlid el-Bağdâdî Hâlidîyye'nin kendisinden sonra devamını sağlamak için bazı tedbirler aldı. Bunların başında râbıtanın sadece kendisine yapılabileceğini ilân etmesi gelir. Böylece Bağdâdî tarikatın çeşitli kollara bölünmesini önlemeyi amaçlamış olmalıdır. Ölümünden kısa bir süre önce düzenlediği vasiyetnâmede yerine vâsi ve başhalife olarak Şam'daki hankahında ikamet eden İsmâil el-Enârânî'yi tayin eden Hâlid el-Bağdâdî'nin arzuladığı birlik bir müddet sonra dağıldı. Gömüldüğü Şam Hankahı hiçbir zaman bir tarikat merke-

zi (âsitâne) haline getirilemedi. Çok geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren halifeleri bağımsız hareket etmişler, hatta bazan birbirleriyle rekabete girmişlerdir. Bunun sonucu olarak tarikat yer yer farklı özellikler kazandı. Bununla birlikte genellikle aslı kimliğini korumayı başardı.

Hâlidîyye özellikle Kuzey Irak'ta, Doğu Anadolu'da ve İran'ın Kürtler'in yaşadığı kuzeybatı vilâyetlerinde büyük gelişme gösterdi. Bu bölgelerdeki Hâlidî şeyhlerinin önemli bir özelliği, birkaç ailenin tekelinde bulunan şeyhlik makamının babadan oğula intikal etmesi ve buna bağlı olarak şeyhlerin önemli bir siyasî etkinliğe ve çeşitli imkânlarla sahip olmalarıdır.

Hâlid el-Bağdâdî'nin önde gelen halifelerinden olan Osman Sirâceddin et-Tavîlî (ö. 1866) bu tür Kürt-Hâlidî şeyh ailelerinin kurucularındandır. İran sınırlarına yakın bir bölgede oturan Osman Sirâceddin'in hem soyunu hem de tarikat silsilesini devam ettiren kişiler arasında Ömer Ziyâeddin ile (ö. 1900) oğulları Muhammed Necmeddin (ö. 1919), Muhammed Alâeddin (ö. 1953) ve Alâeddin'in oğlu Şeyh Osman Sirâceddin es-Sânî zikredilebilir. 1958'de Irak saltanatı devrilince İran topraklarına geçen Osman es-Sânî (ö. 1997), İran şahının desteğiyle nüfuzunu sadece Kürtler arasında değil İran'ın bütün Sünnî azınlıkları arasında da yaymaya çalıştı. Halkı Şâfiî olan ve XIX. yüzyılın ortalarında Hâlidî tarikatı ile tanışan Hazar denizi sahilindeki Tâliš bölgesinde başarılı oldu. 1979 İran İslâm devriminden sonra İran'dan ayrılıp faaliyetlerini önce Irak'ta, sonra Fransa'da ve Türkiye'de sürdürmek mecburiyetinde kaldı. Kuzey Irak'ta etkin olan bir başka Kürt-Hâlidî silsilesi de Seyyid Tâhâ Hakârî'nin kurduğu Nehrî silsilesidir. 1880 yılında İran Kürdistanı ile İran Azerbaycanı'nda büyük bir isyanın liderliğini yapan Şeyh Ubeydullah Seyyid Tâhâ'nın oğludur. Irak Kürtleri'nin siyasî hareketlerinde büyük rol oynayan Barzânî şeyhlerinin ilki olan Şeyh Tâceddin Seyyid Tâhâ'nın halifesiydi. Irak krallarına yakınlıkları ile tanınan Bâmernîler'i de bu tür aileler arasında zikretmek gerekir.

Hâlidîyye, Kürt bölgelerinde elde ettiği bütün başarılarla rağmen bu bölgelerde çok derin ve tarihî köklere sahip olan Kâdiriyye tarikatını büsbütün gölgeleyemedi. Bu iki tarikat zamanla birbiriyle kaynaştı. Birçok yerde, meselâ Mehâbâd Tekkesi'nde hem Nakşî hem Kâdirî âyini icra edilmeye başlandı.

Hâlidî şeyhlerinin siyasî mücadelelerde ön plana çıktıkları bir başka bölge Kuzey Kafkasya'dır. Hâlid el-Bağdâdî'nin önde gelen halifelerinden İsmâil Şîrvânî, XIX. yüzyılın ilk on yılında Hâlidîyye'nin Kuzey Kafkasya'da yayılmasını sağladı. Bu bölgeye Has Muhammed Şîrvânî'yi halife olarak tayin eden İsmâil Şîrvânî'nin silsilesini Muhammed Yarağî ve Cemâleddin Gazi-Gumûkî sürdürdüler. Yarağî'nin müridlerinden Gazi Muhammed, Kuzey Kafkasya'da Ruslar'a karşı direniş hareketlerini yeniden başlattı. Gazi Muhammed (ö. 1832) ve onun yerine geçen Hamza Beg (ö. 1834) Ruslar tarafından şehid edildi. Cemâleddin Gazi-Gumûkî'nin müridlerinden Şeyh Şâmil önemli zaferler elde ederek yirmi beş yıl kadar Ruslar'a karşı koydu ve sonuçta 1859'da teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Diğer Hâlidî şeyhleri de XIX. yüzyıl boyunca ve bilhassa 1877'de vuku bulan büyük kıyamda Kuzey Kafkasyalılar'ın direniş hareketlerinde önemli rol oynadılar. 1917'de çarlık rejimi devriline Uzun Hacı ve Hotsolu Necmeddin adlı iki Hâlidî şeyhi 1921'e kadar varlığını sürdüren Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni kurdular. Sovyetler dönemi boyunca bölge halkı İslâmî kimliğini büyük ölçüde Hâlidî şeyhlerinin gayret ve nüfuzları sayesinde koruyabildi. Kuzey Kafkasyalı Hâlidî şeyhlerinin bir başka özelliği, bölgenin eski örf ve âdetlerinin yerine şer'î kanunların hâkim kılınması için sürekli şekilde teşebbüste bulunmalarıdır.

Hâlidîyye tarikatı, Hâlid'in Mekke'ye halife tayin ettiği Şeyh Abdullah Mekki'nin müridlerinden Fethullah b. Safar Ali Minâvûzî'nin (ö. 1852) gayretleriyle Rus hâkimiyeti altındaki diğer bir bölge olan İdil-Urallar'a girdi. Kazan Tatarları arasında Hâlidîyye'yi yayan şeyhlerin en etkili Çistavlı Şeyh Mehmed Zâkir Efendi'dir. Tataristan ve Başkırdistan Hâlidî şeyhlerinin en önemli lideri ise "mana sultanı" unvanı ile anılan Şeyh Zeynullah Resulev'dir. Buhara Nakşibendî şeyhlerinden icâzet alan Şeyh Zeynullah, 1870'te İstanbul'a uğradığı zaman Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'ye itisap ederek Hâlidî icâzeti aldı ve memleketine dönünce büyük bir hızla tarikatı yaymaya başladı. Ruslar tarafından memleketinden bir müddet için sürüldükten sonra bazı Tatar ulemâsının engellemelerine rağmen Troytsk şehrinde bir medrese kurdu. Bu medreseyi yalnız Tatar ve Başkırtlar için değil Kazak ve Sibirya müslümanları için de Hâlidîyye'nin bir yayılma

noktası ve önemli bir ilim merkezi haline getirdi. Kuzey Kafkasyalı Hâlidî şeyhlerinin aksine siyasi mücadelelerden uzak kalmayı uygun gören Resulev kültür faaliyetlerine daha çok önem verdi. Âlimcan Barudî ve Rızâeddin Fahreddin gibi büyük ilmî şahsiyetlerin Resulev'in müridleri arasında bulunması dikkat çekicidir. Oğlu ve halifesi Abdurrahman 1941'de Rusya ve Sibiryâ müslümanları Diyanet İşleri Başkanlığına getirildi. Bunun dışında, Sovyetler döneminde Hâlidîyye'nin İdil-Urallar'da ne derece faal olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Arap dünyasında Hâlidîyye'nin en yaygın olduğu ülke Suriye'dir. Tarikatın Şam'da kök salmasına meşhur Hânî ailesinin büyük katkısı olmuştur. Hâlidîyye'nin temel kitaplarından *el-Behcetü's-seniyye fi âdâbi't-tarîkati'l-aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*'nin yazarı Şeyh Muhammed b. Abdullah el-Hânî ile (ö. 1862), *el-Hadâ'îku'l-verdiyye fi ha-kâ'iki ecillâ'în-Nakşibendiyye* ve *es-Sâ'adetü'l-ebediyye fî mâ câ'e bihi'n-Nakşibendiyye*'nin yazarı Şeyh Abdülmecîd b. Muhammed el-Hânî (ö. 1900) bu ailenin en önemli şahsiyetlerindendir. XX. yüzyılda Şam'da faaliyet gösteren Hâlidî şeyhlerinin çoğunun silsilesi Siirtli İshâ b. Talha'ya (ö. 1913) ulaşır. Halifelerinden Şeyh Ahmed Küftârî uzun yıllar Suriye Cumhuriyeti müftülüğü yapmıştır. Suriye'nin diğer şehirlerinde de birçok Hâlidî şeyhi faaliyet göstermiştir. Bunlar arasında, silsileleri Hâlid el-Bağdâdî'nin Humus'taki halifesi Şeyh Ahmed Tuzukî'ye ulaşan ve İhvân-ı Müslimîn'in Suriye kolu ile yakından iş birliği yapan Şeyh Muhammed Hamîd el-Hamevî (ö. 1969) ve Halepli Şeyh Muhammed Nebhân (ö. 1975) Suriye iktidalarına karşı cephe almışlardır. Lübnan'ın Trablus şehri Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin (ö. 1858) zamanından beri Hâlidî tarikatının önemli bir merkezi olmuştur.

Hâlidîyye, Mısır'da uzun mâzisi olan tarikatlar arasında önemli bir gelişme gösteremedi. Gümüşhânevî'nin halifelerinden bir Türk olan Mehmed Âşık Efendi için (ö. 1883) Mısır Hidivi Abbas'ın 1851'de Kahire'de yaptırdığı tekkeye 1954'te Mısır hükümetince el konuldu. Mehmed Âşık Efendi'nin silsilesinin bugüne kadar devam ettiği bilinmektedir. Gümüşhânevî'nin 1873'te Kahire'yi ziyareti sırasında hilâfet verdiği Mısırlı Cevdet İbrâhim (ö. 1932) şeyhlik makamını oğlu İshâ-

ya bıraktı. Mısır'da Hâlidîler'in en hatırı sayılan siması Şeyh Muhammed Emîn el-Kürdî'dir (ö. 1914). Uzun yıllar Haremeyn'de kaldıktan sonra Mısır'a geçen Şeyh Muhammed Emîn önceleri tarikatını yaymaktan çekindi. Ancak daha sonra rüyasında gördüğü mürşidi Şeyh Ömer'in bir emrine uyararak faaliyete başladı. Tasavvufa karşı düşmanca tavırlarıyla tanınan Selefilere'in muhalefetine rağmen oldukça başarılı çalışmalar yapan şeyhin yerine önce oğlu Necmeddin, daha sonra torunu Abdurrahman geçti.

Hâlidîyye'nin İslâm âleminin en uzak bölgelerine kadar yayılmasında Hâlid el-Bağdâdî'nin Mekke'ye tayin ettiği halifesi Abdullah Mekki (Erzincânî) önemli bir rol oynadı. Onun müridleri arasında yalnız Türkler, Kırım ve Kazan Tatarları değil, Hâlidîyye'yi Güneydoğu Asya'ya götüren Sumatralı Şeyh İsmâil Minangkabavî de bulunuyordu. 1856'da Singapur'a giden Şeyh İsmâil ertesi yıl Riau saltanatının merkezi Penyengat adasına geçerek Sultan Muhammed Yûsuf'un Hâlidîyye'ye intisap etmesini sağladı. Malezya'da Pinang şehrine yakın Pondok Upeh köyünde bir Hâlidî merkezi kuran Şeyh İsmâil halife bırakmadan vefat etti. Abdullah Mekki'nin ölümünden sonra Mekke'de faaliyet gösteren halifeleri Şeyh Yahyâ Dağüstânî ile Şeyh Süleyman Kırımî hac yaptıktan sonra bir süre Mekke'de ikamet eden birçok Cavali ve Sumatralı'ya icâzet vererek tarikatın Güneydoğu Asya'da yayılmasını sağladılar. Kırımlı Şeyh Süleyman'ın halifesi Şeyh Süleyman Züh-dü'nün Mekke'de kurduğu Cebelîkubey's Hâlidî Tekkesi Güneydoğu Asyalı hacılar arasında büyük şöhret kazandı. Bu tekke de yetiştikten sonra Cava ve Sumatra'nın çeşitli yerlerinde Hâlidîyye'yi yapanlar arasında Şeyh Celâleddin Cangking (Batı Sumatra), Hacı Muhammed Arsat (Cava) ve Şeyh Abdülvehhâb Roka'nı özellikle zikretmek gerekir. Şeyh Abdülvehhâb, 1868'de Sumatra'nın kuzeyinde Lengkat şehri yakınlarında bir "pasantren" (hem medrese hem tekke vazifesi-ni gören kurum) tesis etti. Bâbüsselâm adıyla da tanınan bu kurum Şeyh Abdülvehhâb'ın vefatından sonra (1926) ilim ve tarikat merkezi ve Sumatra'nın başlıca ziyaretgâhlarından biri oldu. Şeyh Abdülvehhâb'ın tayin ettiği 126 halifeden Hacı Osman b. Muhammed (ö. 1984), Malezya'nın Johore eyaletinde hâlâ faaliyetlerini sürdüren bir Hâlidî pasantreni kurdu. Son devir Malezya Hâlidî şeyhlerinden biri de silsilesi başka bir yolla Şeyh

Süleyman Züh-dü'ye ulaşan Hacı Ma'rûf-tur (ö. 1994). Bütün ülkede büyük bir saygıya mazhar olan Hacı Ma'rûf'un Negeri Sembilan eyaletinde kurduğu pasantren faaliyetlerine devam etmektedir.

Malezya ve Endonezya Hâlidî şeyhlerinin bir özelliği de müridlerini yılın muhtelif zamanlarında süresi on ile kırk gün arasında değişen bir nevi toplu halvete sokmalarıdır. Ortadoğu Hâlidîleri arasında da pek rastlanmayan bu uygulamanın ne zaman ve kimin tarafından tarikat usullerine ilâve edildiği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülmeccid el-Hânî, *el-Hadâ'îku'l-verdiyye*, Kahire 1308; M. Murâd el-Menzilevî, *Ze'yl Reşehât 'ayni'l-hayât*, Mekke 1300; M. Ahmed Dur-nîka, *et-Turuku's-şûfiyye ve meşâyihuhâ fî Trâblus*, Beyrut, ts., s. 195-223; M. Raûf Tevekkülî, *Târîh-i Tasavvuf der Kürdistan*, Tahrân, ts.; Abdülhamîd Mahmûd Tahmâz, *el-'Allâme-tü'l-mücâhid eş-Şeyh Muhammed el-Hâmîd*, Beyrut 1391/1971; F. de Jong, *Turuq and Turuq-Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt*, Leiden 1978, s. 81, 141-142; a.mlf., "Les confréries mystiques musulmanes au Machreq arabe", *Les ordres mystiques dans l'Islam* (ed. A. Popovic - G. Veinstein), Paris 1985, s. 204-243; H. W. Muhd. Shaghir Abdullah, *Syeikh Ismail al-Minangkabawi, penyiar tharikat naqsyabandiyah khalidiyah*, Solo 1985; Haj Sulayman bin Haj Muhamad Nur, *Perjuangan hidup seorang hamba Allah: Tuan Shaykh al-Hajj Ma'ruf bin Ya'qub*, [baskı yeri ve tarihi yok]; A. Bennigsen - Ch. Gaborieau, *Le soufi et le commissaire*, Paris 1986; W. Kraus, "Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya - Khalidiyya into Indonesia", *Naqshbandis* (ed. M. Gaborieau v.d.g.r.), Paris 1990, s. 691-706; M. Osman Sirâceddin, *Sirâcü'l-kulûb*, İstanbul 1991; Hârûn Şefîki, "Ülemâ ve 'urefâ-yı 'anbarân, [baskı yeri ve tarihi yok]; M. van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, Utrecht, ts.; a.mlf., *Tarekat Naqsyabandiyah di Indonesia*, Bandung 1992; M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994; Hamid Algar, "Shaykh Zaynnullah Rasulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslims in Central Asia* (ed. Jo-Ann Gross), Durham 1992, s. 112-133; a.mlf., "al-Kurdi", *EP* (İng.), V, 486.

HAMİD ALGAR

Anadolu'da Hâlidîlik. Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin en çok faaliyet gösterdikleri ve etkili oldukları bölgelerin başında Anadolu, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Balkanlar gelir. Nakşibendiyye'nin Ahrârîyye kolu XV. yüzyılda Abdullah-ı İlâhî, Müceddidiyye kolu ise XVIII. yüzyılda Murâd-ı Buhârî ve Mehmed Emin Tokadî varisiyle Anadolu ve Balkanlar'a girmişse de etkileri sınırlı kalmıştır.